

تبیین حقوق عناصر زیست‌محیطی و انعکاس آن در تصاویر طبیعت شاهنامه طهماسبی

عرفان میربلوچ زهی^۱، عسکر جلالیان^۲ ID، بهروز بهبودیان^۳

^۱ دانشجوی دکتری حقوق عمومی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران. zmirbaloch76@gmail.com
^۲ (نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، دانشیار گروه حقوق، واحد مرکز، دانشگاه پیام‌نور مرکز، تهران، ایران. jalalianaskar366@gmail.com
^۳ دکتری تخصصی، استادیار گروه حقوق عمومی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران. dbehbodian@gmail.com

چکیده

طبیعت و محیط زیست در ادیان و آیین‌های گوناگون بشر به دلیل اهمیت حیاتی و جایگاه قدسی آن، همواره مورد تقدیس بوده است. در دوره معاصر و با ظهور تجدد، ابداعات و فناوری‌های بی‌پایان آن، شاهد چالش عظیم بحران محیط زیست هستیم. به همین خاطر، ادیان و آیین‌های مختلف، به طرق گوناگون در صدد بازیابی طبیعت و برقراری نظم طبیعی بوده‌اند. به دلیل اهمیت تصاویر طبیعت و نیروهای آن در تفکر شاه طهماسبی، یکی از نقش‌مایه‌های کهن ایرانی درخت زندگی است. این نقش همراه با سیر تفکر انسانی از تمدنی به تمدن دیگر انتقال یافته است. در هنر ایران آثار تصاویر طبیعت شاید فراگیرترین اسناد و مدارک هنری ایران و همچنین جزء کهن‌ترین و اصیل‌ترین آثار هنر اسلامی باشند. حق بر محیط‌زیست سالم، یکی از حقوق بنیادین بشر در دنیای امروز است که حساسیت و توجه به آن به علت پیشرفت علم و فناوری از رشد بی‌رویه صنایع و فعالیت‌های توسعه‌ای کنترل نشده، افزایش جمعیت کروی زمین و تغییر الگوی مصرف در جهان نشأت گرفته است، تا آنجا که حفاظت از آن یکی از مهم‌ترین مسائل اواخر قرن بیستم به‌شمار می‌آید. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که حفظ محیط زیست به عنوان یک حق بشری در آموزه‌های اسلامی و حقوق بشری به کرات دیده شده و تحقق این حق یک مسؤلیت جمعی در قالب مسؤلیت حقوقی برای حفظ آن ایجاد می‌کند، لذا محیط‌زیست حق دارد که از آن بهره‌برداری شود و حق دارد که از آن سوءاستفاده نشود، چراکه کل کائنات در خدمت انسان و برای انسان است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت حقوق عناصر زیست‌محیطی و حقوق انسان بر طبیعت.
۲. بررسی عناصر زیست‌محیطی در تصاویر شاهنامه شاه طهماسبی.

سؤالات پژوهش:

۱. رابطه حقوق عناصر زیست‌محیطی بر انسان و حقوق انسان بر طبیعت چگونه است؟
۲. عناصر زیست‌محیطی چه جایگاهی در تصاویر شاهنامه شاه طهماسبی دارند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۵

دوره ۱۹

صفحه ۵۹۶ الی ۶۱۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۳/۲۶

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۶/۰۴

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

محیط زیست،
حق بر محیط‌زیست سالم،
تصاویر طبیعت،
شاهنامه شاه طهماسبی.

ارجاع به این مقاله

میر بلوچ زهی، عرفان، جلالیان، عسکر، بهبودیان، بهروز. (۱۴۰۱). تبیین حقوق عناصر زیست محیطی و انعکاس آن در تصاویر طبیعت شاهنامه شاه طهماسبی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۵)، ۵۹۶-۶۱۵.

 dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.45.15.9

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.248703.1352

مقدمه

تصاویر طبیعت در ایران باستان با استفاده از کمترین نمادها بیشترین مفهوم را بازتاب می‌دهد. نمادهای یافته شده بر آثار هنر ایران باستان، نشان از گرایش ایرانیان باستان بر پایه باورهای آیینی به زیست بوم و طبیعت‌دوستی شان دارد. از آنجاکه محیط‌زیست ایران در رویارویی با خطرهای گوناگون از جمله انقراض برخی گونه‌های جانوری و گیاهی، و نابودی رودها، زیستگاه‌ها، خاک و آب می‌باشد، امروزه برخی از هنرمندان و کنشگران هنری در پی بازتاب دل‌نگرانی‌های خود نسبت به این امر در آثار هنری‌شان هستند. بی‌شک این روحیه در ایرانی‌ها بنیادین است و تلاش شده تا فرهنگ طبیعت‌دوستی و پاسداشت آن را از ژرفای تاریخ کهن ایران که از همان آغاز با وجود آیین‌ها، نمادها و اسطوره‌هایی که در فرهنگ و بر پایه جغرافیای این سرزمین وجود داشته، شاهد تقدس و ارزشمندی طبیعت در آثار هنر ایران باستان بوده‌ایم، بیرون کشیده شود.

هرچند که پیش‌تر پژوهش‌های پراکنده‌ای در رویکرد طبیعت‌گرایانه هنر ایران باستان وجود داشته است، حقوق بشر، به‌مثابه عالی‌ترین هنجار حقوقی فهم می‌شود، که نسبت به حقوق موضوعه و نیز حقوق شخصی در مرتبه‌ی والاتری قرار دارد. سکوی حرکت برای توصیف حقوق بشر، همانا حرمت انسان است، که نه قابل انتقال و واگذاری است و نه صرف‌نظر کردنی. حقوق بشر حقوقی است جهان‌شمول، اخلاقی، بنیادین، مقدم و مجرد. بر پایه همین ویژگی‌هاست که نهادینه کردن حقوق بشر، چه در گستره حقوق بین‌المللی و چه در قلمرو حقوق ملی هر واحد جغرافیایی، از ضرورت عاجل برخوردار است (Kapoor: ۱۹۹۸: ۳۳۵). امروزه حق بر محیط‌زیست، در کنار حق بر صلح، حق بر توسعه و حق بر میراث مشترک بشری به‌عنوان نسل سوم حقوق بشر شناسایی شده است (سید فاطمی، بی‌تا: ۵۵).

حق بر محیط‌زیست بحث نوپیدایی در ادبیات حقوق بشری و اصطلاحی است برای تبیین حق همگان در بهره‌برداری از محیط زیست که در آن جامعه بشری و محیط‌زیست طرف تکلیف هستند (سلیمانی، ۱۳۹۵: ۷۷). در تعریف کلی از محیط‌زیست می‌توان گفت، محیط‌زیست، به تمام محیطی اطلاق می‌شود که انسان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد (قوام، ۱۳۷۵: ۳). حق بر محیط‌زیست در حقوق بین‌الملل نیز به‌عنوان یکی از جلوه‌های بین‌الملل، یعنی حق داشتن محیط‌زیستی سالم، همچون آزادی و برابری از حقوق بنیادین انسان‌ها محسوب می‌شود، در فقه نیز این حق به خوبی در روابط موجود میان محیط‌زیست و استقرار و تداوم حیات بشری بازنمایی می‌کند (سلیمانی و همکاران: ۷۸). پژوهش حاضر در صدد ارائه تحلیلی از چگونگی پیوستگی حقوق عناصر طبیعت با حقوق انسان بر طبیعت است. همچنین به دنبال شناخت اهمیت طبیعت در تصاویر شاهنامه شاه طهماسبی است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رویکرد پدیدارشناختی انجام شده است.

۱. تصاویر در شاهنامه شاه طهماسبی

در میان نسخ شاهنامه‌هایی که به‌دستور پادشاهان، در دوره‌های مختلف تدوین و مصور گردیده است، شاهنامه شاه تهماسبی از ارزش هنری بالایی برخوردار است. این نسخه خطی که از آثار نفیس و نادر دوره صفوی است نگاره‌هایی بسیار زیبا، با شکوه و پرکار دارد که سبک مکتب تبریز در آن‌ها به‌کار رفته است. این شاهنامه، در اوایل سده شانزدهم/دهم و احتمالاً در اواخر عمر شاه اسماعیل صفوی به کارگاه سلطنتی، سفارش داده شده است. مصورسازی این نسخه، بیست‌سال طول کشید و در تدوین آن، مهم‌ترین هنرمندان دوران، از جمله: سلطان محمد و آقامیرک دست داشتند. این شاهنامه 258 مجلس نگارگری دارد که ۱۱۸ نقاشی از آن، در موزه هنرهای معاصر تهران موجود و مابقی در موزه‌های سراسر دنیا پراکنده است؛ و اطلاع دقیق از آن‌ها در دست نیست.

هر تصویر، متشکل از مجموعه نشانه‌هایی است که گویای محتوای اثر است. گاهی این محتوا و معنای موجود در اثر ممکن است نامفهوم و خلاف برداشت مخاطب باشد. لذا با توجه به اهمیت نشانه‌ها در تولید معانی گوناگون، مسئله چگونگی استفاده هنرمندان از نشانه‌ها برای بیان نیت خود، همواره مهم بوده است و جایگاهی ویژه در تحلیل آثار دارد. به‌علاوه، گاهی هنرمندان با گنجینیدن عامدانه نشانه‌ها در قالب برخی تقابل‌های دوتایی در تصاویر، کشمکش بزرگی را بین معنا و بازنمایی حقیقت ایجاد می‌کنند که توجه و تحلیل آن‌ها را ضروری می‌نماید. به دلیل اهمیت قاب اثر در بازگویی روایات، اولویت، انتخاب هدفمند و وجود چندین قاب در نگاره است (شکرپور، ازهری، ۱۴۰۰: ۵۶).

نگارگران شاهنامه طهماسبی برای به‌تصویر کشیدن متن لبریز از داستان شاهنامه، با بهره‌گیری از زبان تصویری دست، تلاش داشته تا عواطف و هیجانات را به مخاطب منتقل کنند. با توجه به کثرت کاربرد این نوع از ارتباطات غیرکلامی در حالت‌های مختلف، امکان داشت نقاش تحت تأثیر عوامل مختلف نظیر دستور دربار، تغییراتی در قسمت‌هایی از اثر به وجود آورده باشد که با متن هم‌خوانی ندارد.

شاهنامه را می‌توان از جمله کتبی دانست که در تمامی مکاتب نگارگری ایرانی از مهم‌ترین و پرکاربردترین کتاب‌ها در زمینه‌های کتاب آرایی ایرانی به‌شمار می‌آید. تعداد زیادی شاهنامه مصور در هر دوره نگارگری به‌جای مانده است، که گویای این ادعاست. در میان شاهنامه‌هایی که به دستور پادشاهان، در دوره‌های مختلف تدوین و مصور شده، شاهنامه شاه طهماسب از ارزش هنری بالایی برخوردار است و اهمیت آن به دلیل وجود حامیان هنردوست و تعدد هنرمندان عصر صفوی است که با سرپرستی سلطان محمد در پدیدآمدن شاهنامه شاه طهماسب نقش مهمی ایفا کردند. نگاره جشن سده در شاهنامه شاه طهماسب از نمونه‌های این هنر است. ترکیب‌بندی اثر، مرکزیت شاه و آتش، وجود حرکت‌های دورانی و منحنی‌های متعدد، انسان‌ها و طبیعت که دور آتش را فرا گرفته‌اند، شکوفه‌های پرگل، زندگی پرنشاط، همراه با رنگ‌های زنده و گرم به‌کار رفته در سراسر اثر، از این نگاره نمونه‌ای منحصر به فرد ساخته است.

۲. محیط‌زیست و حق بر آن

محیط‌زیست، از طبیعت، جوامع انسانی و نیز فضاهایی که با فکر و دست انسان ساخته شده‌اند تشکیل شده و کل فضای زیستی کره زمین یعنی زیست‌کره (بیوسفر) را فرامی‌گیرد (قاسمی، ۱۳۸۴: ۲۵) که شامل سه بخش محیط‌زیست طبیعی، محیط‌زیست اجتماعی و محیط‌زیست انسان ساخت می‌باشد (فیروزی، ۱۳۸۹: ۳۸). همچنین حق بر محیط زیست سالم دو جنبه فردی و جمعی دارد. در جنبه فردی، هیچ شهروندی حق آسیب‌زدن و تخریب محیط‌زیست را به هیچ نحوی ندارد. بعد جمعی این حق مربوط به وظایف دولت‌ها می‌باشد که در آن دولت‌ها موظف به همکاری با یکدیگر در حل مشکلات زیست‌محیطی جهان هستند (عباسی، ۱۳۹۰: ۴۵۲). حق انسان‌ها نیز در داشتن محیط‌زیستی امن و سالم، به‌عنوان یک حق جمعی در کنار سایر حقوق شناخته شده برای بشر می‌باشد. در واقع، از نظر تاریخی پردازش این حق و تدوین آن به رشد سریع جمعیت جهان، انقلاب صنعتی و گسترش صنایع که خود با بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی و ایجاد آلودگی و تخریب در محیط انسانی و طبیعی همراه بوده، بازمی‌گردد (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۵: ۴۲۲).

از نظر عقلی نیز هرگونه اقدام انسانی که به برهم خوردن توازن و تعادل محیط‌زیست بیانجامد و موجب اختلال در نظام زندگی و هلاکت انسان شود، قبیح است. در مقابل، تلاش آدمی به منظور حفظ و صیانت محیط‌زیست و احیای آن، نیکو است (سلیمانی، ۱۳۹۵: ۹۱). حفظ محیط‌زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای نگاهداری بیشتر از محیط‌زیست و رعایت حقوق عمومی است و تخریب محیط‌زیست معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده‌های غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضييع حقوق انسان‌هاست (ربانی، ۱۳۷۸: ۲۲۳).

با نگاهی به متون دینی نیز می‌توان دریافت که محیط‌زیست و توجه به تأمین سلامت آن و حرکت در جهت دستیابی به محیط سالم، از حقوق اساسی بشر است؛ همان‌گونه که تخریب محیط‌زیست در اثر نشناختن حقوق بشر است. اسلام نیز در کلیه شئون و روابط انسانی اعم از روابط الهی و بشری بلکه حتی در پیوندهای انسان با حیوانات و دیگر اشیاء دخالت کرده و برای همه مقرراتی وضع نموده است، لیکن به یقین در هیچ یک از منابع اسلامی به عنوان محیط‌زیست حکمی مطرح نشده است ولی بدون تردید درباره آب، خاک، زمین، هوا، پاکی، ناپاکی، نظافت، آلودگی، طوفان، باد، گرد و خاک، آتش‌سوزی، اتلاف، تسبیب و مسائلی از این قبیل در آیات و احادیث و سایر منابع احکام و نیز قوانین موضوعی ایران وجود دارد (یحیی‌پور، ۱۳۹۵: ۱۱۸).

از آنجاکه منشأ پیدایش حق، عطف به آفرینش انسان است، شاید این حق به صراحت در قرآن اشاره نشده باشد، اما با دلالت تضمینی و دلالت التزامی از آیات قرآن و قواعد فقهی و شأنی که خداوند به انسان داده است، می‌توان دریافت که هرگونه ضرر رساندن به خود و به دیگر افراد و موجودات ممنوع است. قرآن نیز راز حقیقت آن را آشکار کرده است و می‌فرماید: «ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسب ایدی الناس»: (فساد در خشکی و دریا در اثر عملکرد انسان‌ها ظاهر گشت) (روم/ ۴۱).

آیات متعددی از قرآن کریم انسان را از فساد در زمین برحذر داشته و به اصلاح در آن و لاتفسدوا فی الارض، که همانا عمل صالح است امر می‌فرماید (فتحی، ۱۳۸۲: ۲۱).

از طرفی آلوده کردن محیط زیست بعضاً مستقیم یا غیرمستقیم؛ یک‌باره یا تدریجاً منجر به مرگ انسان‌ها می‌شود که به موجب آیه: *مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا* (مائده/۳۲) (هرکس انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در زمین بکشد، چنان است که همه انسان‌ها را کشته باشد و هرکس انسانی را از مرگ رهایی بخشد، چنان است که همه مردم را زنده کرده باشد)، در زمره بزرگترین گناهان یعنی قتل قرار می‌گیرد و بر قاعده فقهی ما ادى الى الحرام فهو حرام، حرام منطبق می‌گردد (قواعد الأحكام فی مصالح الأنام، ۱۸۴/۲).

اهمیت محیط زیست و لزوم حمایت از آن در اسلام و علوم فقهی به نحوی است که می‌توان گفت همه شاخه‌های علوم اسلامی به نوعی با آن مرتبط هستند، علوم قرآن و سنت، عقیده، اخلاق، فقه، اصول فقه، هر کدام به نوعی با آن ارتباط دارند. مخصوصاً علم فقه که ارتباط انسان با پروردگار و با خود و با خانواده و جامعه و جهان پیرامون را تنظیم می‌نماید (رعایه البیئه فی شریعه الإسلام/۳۸).

۳. عوامل مؤثر بازتاب طبیعت در زندگی انسان

آنچه را که در پدیدآوردن و ساخت آن دخالت نداریم، اطرافمان از عناصر قابل مشاهده و میکروسکوپی و حتی عناصری که فقط ردی از وجود را داریم، می‌باشد. هنوز آغاز زندگی بشر در ابهام است اما تردیدی ندارم که بشر همواره از طبیعت آموخته و زندگی با آن آمیخته است، انسان از کسب منابع حیاتی تا کنترل حیات خود در میان حوادث طبیعی نیازمند هماهنگی با طبیعت است. گرایش انسان به طبیعت به عنوان محیط زیست یا نیای او در جای جای اعتقادات، آیین و ادیان و آداب و رسوم تا فلسفه، شعر و موسیقی و هنر در تمام دوران قابل مشاهده است. طبیعت اولین منبع حیات برای انسان و اولین معلم و الهام‌بخش اوست (افضل طوسی، ۱۳۹۳: ۱۴).

۴. رابطه هنر با محیط

هنر محیطی از دو واژه هنر و محیطی تشکیل شده است و رابطه بین محیط و هنرها به طور دائم در حال تغییر است که این به دلیل ماهیت پویای محیط و هنر است. محیط، تغییرات محیطی و آب و هوا امروزه در رأس مذاکرات و توجهات خاص سیاسی، اقتصادی، و علمی است. رابرت ایروین در مقاله «وجود و شرایط» چهار نوع رابطه را که هنر می‌تواند با محیط خود داشته باشد، طبقه‌بندی کرده است: غالب بر محیط: آثار این طبقه ارتباط خاصی با محل اجرایشان ندارند.

همساز با محیط: این آثار از لحاظ مقیاس، تناسب و جای گذاری با محیط مطابقت دارند. ویژه محیط: گرچه از ابتدا هنرمند اثر را برای ارائه در مکانی ویژه در ذهن می‌پروراند، اما باز آثار ویژه محیط به کارنامه (آثار پیشین) هنرمند ارجاع می‌دهند. مشروط به محیط: در این طبقه اثر هنری همه سرخ‌هایش را از محیط اطراف می‌گیرد. با توجه به تقسیم‌بندی آثار هنری یا باید ویژه محیط باشد یا مشروط به محیط (صبری، ۱۳۹۲: ۲۸).

۵. محیط و در مقوله‌های زیست‌محیطی و انعکاس آن در تصاویر شاهنامه شاه طهماسبی

فرهنگ جامعه‌شناسی مدرن «محیط» را چنین تعریف می‌کند: «در یک تعریف جامع کلیه شرایط بیرونی، کالبدی و اجتماعی - فرهنگی که می‌تواند یک فرد و یا یک گروه راه تحت‌تأثیر قرار دهد. در برخی موارد به‌عنوان شرایط کالبدی پیرامون که از موضوعات اجتماعی-فرهنگی مجزاست؛ زمانی که به‌طور کلی مورد استفاده قرار می‌گیرد، معمولاً به صورت هم معنی با زمینه است (صبری، ۱۳۹۲: ۳۱).

در یک تعریف عمومی، محیط‌زیست عبارت است از مجموعه‌ای از موجودات زنده، منابع، عوامل و شرایط هماهنگی که در پیرامون هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات این موجودات زنده به آن بسته است (ژیزل، ۱۳۷۲: ۱۴).

۵.۱. محیط انسان ساخت

محیط اجتماعی یا محیط مصنوع، به آن بخش از محیط‌زیست اطلاق می‌شود که ساخته و پرداخته انسان باشد. محیط انسان ساخت را بر حسب زمینه بحث «محیط فرهنگ ساخت»، «محیط تفکر ساخت» و «سپهر فنی» نیز می‌گویند. در این میان، به نظر می‌رسد بهترین مفهومی که می‌تواند توجه برنامه‌ریز و طراح را جلب کند، مفاهیم محیط فرهنگ ساخت و محیط تفکر ساخت باشد (بهرام سلطانی، ۱۳۷۱: ۳).

در تصویر شماره یک که هنرمند کوشیده است تا محیطی ساخته دست انسان در طبیعت را به تصویر بکشد می‌توان به روشنی به اهمیت حضور طبیعت در زندگی انسان دارد.

تصویر ۱: نگاره کاه و ضحاک. منسوب به سلطان محمد. مأخذ: موزه هنر متروپولین.

۵.۲. حق محیطی در ایران

حق محیطی در ایران به عنوان یکی از جریان زنده هنر معاصر، به هنری اطلاق می شود که هنرمندان اغلب با استفاده از عناصر و یا اشیاء موجود در طبیعت و یا محیط، هنرشان را شکل می دهند و در محیط های غیر متعارف ارائه می دهد. بنابراین چگونگی محیط پیرامون اثر و مواد مصالح موجود در محیط در کیفیت و چگونگی اثر تاثیر دارند. در این هنر گاهی نظمی برگرفته شده از طبیعت احیاء می شود. بدین سان در جریان خلق یک اثر محیطی، خصوصاً در طبیعت گاه هنرمند چیزی از طبیعت کم کرده و گاه عنصری را به آن می افزاید. در این هنر، گاهی هنرمندان صرفاً با رویکردی زیبایی شناسانه در صدد خلق آثاری هستند که چگونگی اشکال و یا زیبایی آثار در اولویت هستند و گاهی بار مفهومی آن پررنگ و تعهدات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی می توانند زمینه ساز این هنر باشند. هنر محیطی الزاماً مانا نیست. از

این‌رو این هنر به‌واسطه عکاسی و تصویربرداری ثبت و در نمایشگاه‌ها و محیط‌های مجازی به‌واسطه رسانه‌های متنوعی ارائه می‌شود.

۵.۳. حق بر محیط زیست سالم

از واژه «حق»، تعریف‌های فراوانی ارائه شده است که در اینجا به چند تعریف مهم اشاره می‌کنیم: الف) «حق، امری است اعتباری که بر حسب آن شخص یا گروه خاصی، قدرت قانونی پیدا می‌کنند که نوعی تصرف خارجی یا اعتباری در شیء یا شخص دیگر انجام، و لازمه آن، امتیاز برای ذی‌حق بر دیگران می‌باشد (درآمدی بر حقوق اسلامی، ۱۳۶۴: ۴۴/۱). ب) «برای تنظیم روابط مردم و حفظ نظم در اجتماع، حقوق برای هر کسی امتیازهایی را در برابر دیگران می‌شناسد و توان خاصی به او می‌بخشد، این امتیاز و توانایی را حق می‌نامند، مثل حق حیات، حق مالکیت، حق آزادی شغل و ...» (کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۲). ج) «حق، امری است اعتباری که برای کسی (له) و بر دیگری (علیه) وضع می‌شود» (مصباح‌یزدی، ۱۳۷۷).

حق به محیط‌زیست سالم نیز به‌عنوان یکی از حق‌های بنیادین بشر تضمین‌بخش حق بنیادی‌تری به‌نام حق حیات و حق سلامت جسم و روح می‌باشد. به‌تبع، صیانت و پاسداری از این حق، منجر به حفظ تعادل جسمی و روحی بشر می‌شود. صیانت از بهداشت و سلامت انسان، نیازمند اشتراک مساعی جهانی است. از این‌رو، پاسداری و جلوگیری از آلودگی‌های دریایی، زمینی و هوایی و فضایی وظیفه‌ای است که به‌عهده همه ملت‌ها و دولت‌ها گذارده می‌شود. مسائل و مشکلات زیست‌محیطی موجب شد تا در عرصه بین‌المللی ضرورت تدوین مقررات زیست‌محیطی احساس شود (زیاران، ۱۳۷۳: ۴۷۲). بدین ترتیب حق بر محیط‌زیست سالم به‌تدریج مورد شناسایی قرار گرفت و یکی از حقوق نسل سوم حقوق بشر (حقوق همبستگی) قرار گرفت که به‌عنوان یکی از جلوه‌های حقوق همبستگی مطرح شده و جامعه بشری را ملزم به رعایت آن می‌نماید.

هرچند در متون و اسناد بین‌المللی تعریف روشنی از حق بر محیط‌زیست سالم ارائه نشده است (رحمت‌الهی، ۱۳۹۳: ۹۹). اما نظر غالب بر پذیرش این تقسیم‌بندی است لذا حق فردی و جمعی بشر بر داشتن محیط‌زیستی سالم که در آن بتواند قابلیت‌ها و استعدادهای خویش را به‌منصه ظهور برساند، یکی از نتایج قهری و غیرقابل اغماض حقوقی است که به بشریت تعلق دارد و درواقع حقوق اساسی و بنیادین وی را تشکیل می‌دهند (رمضانی، ۱۳۹۵: ۲۴۳). بنابراین حق بر محیط‌زیست سالم، از حقوق بنیادین بشر و مسئله‌ای حیاتی در دنیای امروز است که حساسیت و توجه به آن، این حق و تدوین آن به رشد سریع جمعیت جهان، انقلاب صنعتی و گسترش صنایع که خود با بهره‌برداری بی‌رویه از منابع از رشد بی‌رویه صنایع و فعالیت‌های توسعه‌ای کنترل‌نشده در جهان نشأت گرفته است. درواقع، از نظر تاریخی پردازش طبیعی و ایجاد آلودگی و تخریب در محیط انسانی و طبیعی همراه بوده، بازمی‌گردد (همان).

همچنین یکی دیگر از عوامل اساسی در حمایت و تضمین از سلامت عمومی، وجود محیط‌زیست سالم است. در تفسیر عام شماره ۱۴ کمیته اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در نوامبر سال ۲۰۰۰ آمده است: «حق بر بهداشت، طیف وسیعی از عوامل اقتصادی - اجتماعی را دربرمی‌گیرد. عواملی که شرایطی را فراهم می‌نماید که افراد بتوانند در آن شرایط از زندگی توأم با سلامتی برخوردار شوند، از جمله این عوامل، محیط‌زیست است» (عباسی، ۱۳۹۰: ۳۴۹).

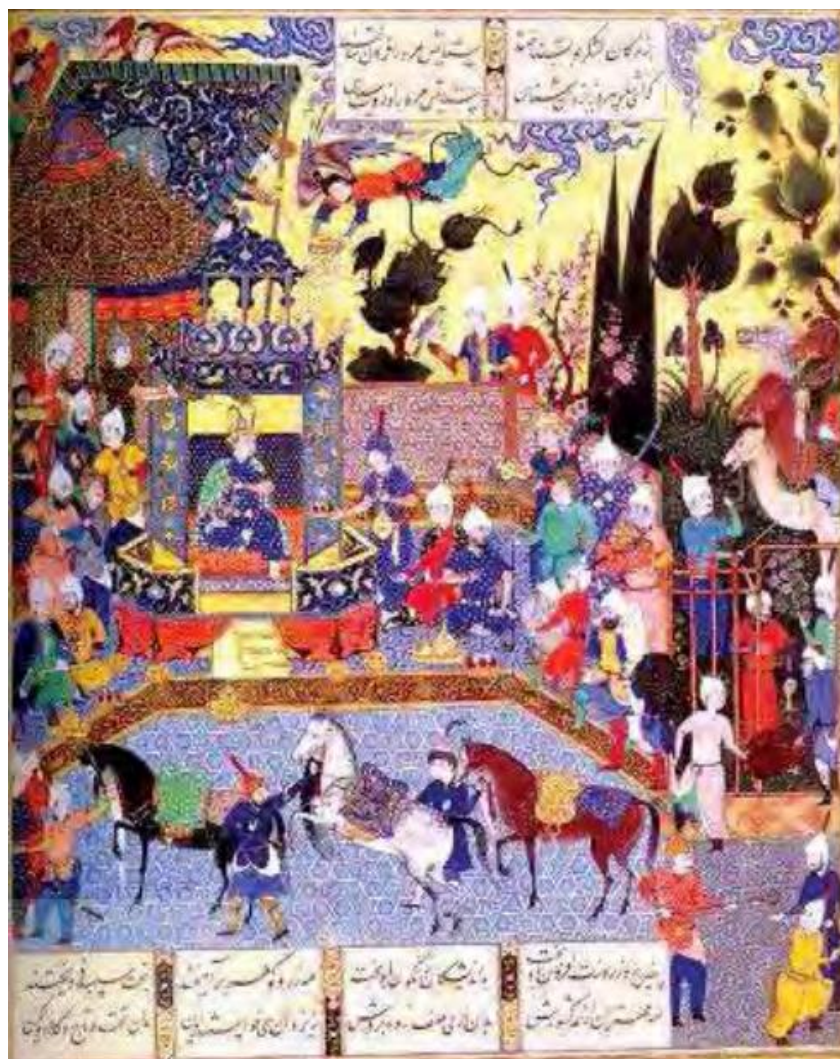
۵.۴. حق زیستن انسان در طبیعت

پدیده‌های طبیعی در رابطه آن‌ها با واجب‌الوجود، با جنبه‌های کثیف و لطیف آن‌ها، با پیوندهای درونی و وابستگی آن‌ها به بقیه بالاتر وجودی‌ای پردازند که به منشأ الهی همه اشیا منتهی می‌شوند (امین‌زاده، ۱۳۸۱: ۵۴۳). با توجه به اهمیتی که همه ادیان به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی داده‌اند، می‌توان به روشنی دریافت که نگاه خاصی در این ادیان به محیط‌زیست وجود دارد.

دین اسلام نیز به‌عنوان یک نظام هماهنگ، برای همه نیازهای انسان برنامه دارد و به‌طور طبیعی، براساس مبانی فلسفی، کلامی و اخلاقی هماهنگ، مرتبط با هم برای حفظ و ارتقای محیط‌زیست، از برنامه‌ای منسجم و هماهنگ برخوردار است و برخلاف برخی اندیشه‌های شرقی، نه اجازه می‌دهد بشر طبیعت را به‌علت عظمت آن، خدای خویش بداند و در مقابل آن به سجده بیفتد، و نه آن را موجودی فاقد روح بداند، بلکه مظاهر طبیعت را آیه (فصلت: ۳۷) و کلمه خداوند و موجوداتی دارای شعور نسبی، که تسبیح‌گوی خداوند (جمعه: ۱)، معرفی کرده است و انسان‌ها را به پرستش خالق آن‌ها می‌خواند.

محیط‌زیست، موضوعی است که در چند دهه گذشته به‌ویژه چند سال اخیر، به‌تدریج، آگاهی بشر نسبت به آن و خطراتی که محیط زندگی آنان را تهدید می‌کند، افزایش یافته است. حق بر محیط‌زیست سالم به‌عنوان یکی از حقوق نسل سوم حقوق بشر با دیگر حقوق نسل‌های سه‌گانه حقوق بشر ارتباط زیادی دارد اما به جرأت می‌توان گفت در این میان، بیشترین ارتباط را با حق بر حیات و حق بر سلامتی و بهداشت دارد (میرزاده، ۱۳۹۲: ۳۷).

در تصویر شماره دو که مربوط به یکی از نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی است می‌توان ترکیبی از همزیستی انسان و طبیعت را مشاهده کرد.

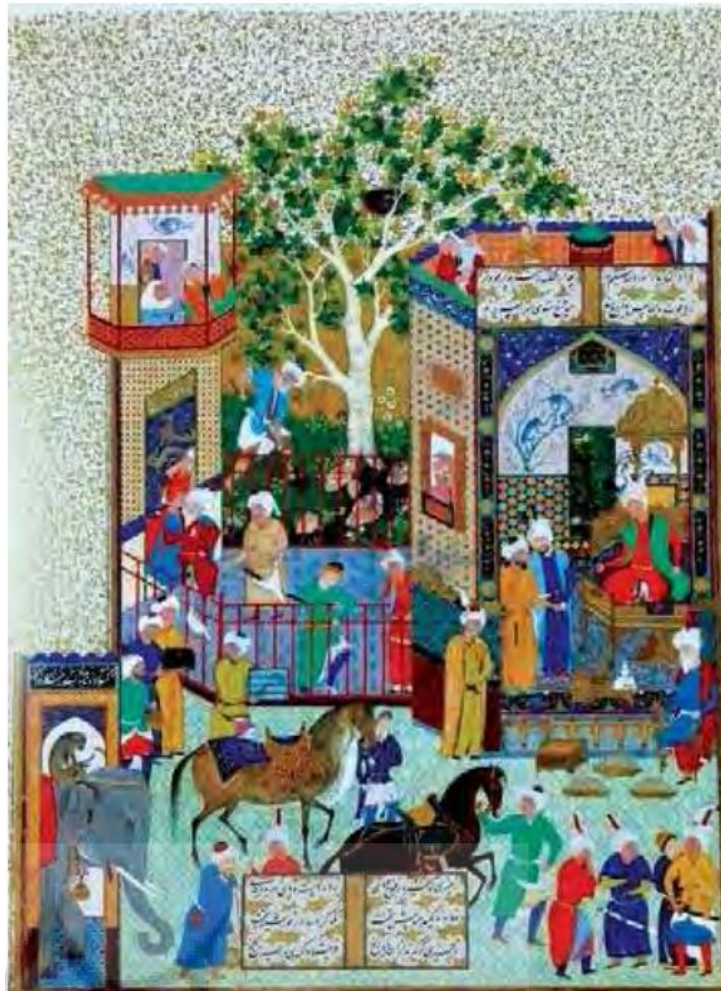
تصویر ۲- منوچهر در دربار فریدون. مأخذ: موزه هنر متروپولین کتابخانه چیستریتی دوبلین.

این درحالیست که محیط‌زیست به‌عنوان بستر حیات اجتماعی انسان‌ها، در سالیان اخیر در معرض تخریب و تباهی‌های فراوانی قرار گرفته است. حقوق محیط‌زیست نیز به‌عنوان یک گرایش حقوقی نوپدید، به‌دنبال بهره‌گیری از ابزار حقوق برای پیشگیری و مبارزه با نابودی محیط‌زیست بشری است (مشهدی، ۱۳۹۴: ۹۴).

۵.۵. حق انسان بر طبیعت از دیدگاه حقوق اسلامی

در تعالیم اسلام با بررسی آیات و روایات و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) روشن می‌شود که محیط‌زیست به‌عنوان یکی از مباحث حیاتی مورد توجه قرار گرفته است. اسلام یکی از نیازهای اساسی بشر را در پیوند با محیط‌زیست و در محیط‌زیست لحاظ کرده است. انسان در دامان طبیعت متولد می‌شود، در آن رشد می‌کند و به طبیعت نیازمند است. از طرف دیگر، طبیعت هم به‌گونه‌ای خلق شده است که در خدمت انسان باشد و نیازهای او را برطرف کند. در قرآن کریم آیات بی‌شماری اختصاص به محیط‌زیست دارد. قرآن کریم تنها به نگاه ظاهری در خصوص طبیعت نمی‌پردازد

بلکه ضمن بیان اصول و جزئیات نحوه ارتباط انسان با محیط زیست و طبیعت، چگونگی بهره‌برداری و تعامل با آن را معین می‌نماید. قرآن کریم می‌خواهد نحوه نگرش انسان به طبیعت را تنظیم کرده و در مجرای صحیح قرار دهد تا از طبیعت بهترین بهره برای انسان‌ها حاصل شود (قدیر، ۱۳۹۴: ۱۱۴). در تصویر شماره سه نیز شاهد همزیستی انسان و طبیعت و کاربرد طبیعت برای انسان هستیم.

تصویر ۳- طهماسب سفیران هندو را می‌پذیرد. شاهنامه شاه طهماسبی، ۹۲۸ ه.ق. مأخذ: موزه هنر متروپولین.

آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند، طبیعت و محیط‌زیست را برای انسان آفریده و او حق تصرف در آن را دارد؛ اما از سوی دیگر تأکید می‌کند، که حق بهره‌مندی از محیط‌زیست، اختصاص به یک نسل ندارد. از این‌رو، باید بهره‌برداری از آن اصولی و عادلانه باشد؛ به طوری که هم‌نسل حاضر و هم‌نسل‌های آینده بتوانند در پناه آن زندگی سالمی داشته باشند. بنابراین، سوءاستفاده از این حق که منجر به آلوده‌سازی، تخریب و نابودی محیط‌زیست شود و در نتیجه به حق دیگران به‌ویژه نسل‌های آینده در استفاده از آن خللی وارد کند، ممنوع است (فیروزی، ۱۳۸۸: ۴).

از امام علی (ع) نیز نقل شده است که فرمود: «رسول خدا از نشستن برای قضای حاجت در کنار چاه شیرین و جوی آب شیرین و زیر درخت میوه دار نهی فرموده‌اند». امام علی (ع) از حضرت رسول (ص) نقل فرموده که پیامبر (ص) نهی نموده که مسلمین با استفاده از سموم دشمن را از پا در آورند. امام باقر (ع) فرمود: هر قومی که زمینی را آباد کند آن زمین ملک آن‌هاست. همچنین امام صادق (ع) می‌فرماید: هر کسی زمین بایر و خرابی را با جاری کردن نهرها و اقدامات خود آباد کند آن فرد با صدقه‌دادن مالک آن می‌شود.

امام علی (ع) در فرمان خود به مالک اشتر فرمود: (و لیکن نظرک فی عماره الارض ابلغ من نظرک فی استجلاب الخرج لان ذلک لایدرك الا بالعماره) اهتمام تو به آباد نمودن زمین بیش از همت تو به جمع‌آوری درآمد برای دولت باشد زیرا درآمد زمانی به دست می‌آید که زمین‌ها آباد باشد. در (نهج‌البلاغه نامه ۵۳) امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: (فانکم مسئولون حتی عن البقاع و البهائم) شما در مورد زمین و چهارپایان نیز مسئول هستید. از امام صادق (ع) نقل شده است که فرمود: هیچ کاری پیش خداوند محبوب‌تر از کشاورزی نیست (نوری، بی‌تا: ۲۶۱). همچنین در جای دیگر فرموده زراعت بزرگترین گوهر است (کلینی، ۱۳۷۴: ۲۶۱).

رسول خدا (ص) می‌فرماید: «ثلاث ملعون من فعلهن المتغوط فی ظل النزال و المانع الماء المتاب و ساد الطريق المسلوک» سه نفر ملعون است: کسی که محل استراحت مردم را آلوده به نجاست کند، کسی که مانع آب نوبتی مردم شود و کسی که راه تردد مردم را ببندد (همان).

یکی از حقوقی که در اسلام بدان توصیه شده است حقوق مربوط به حیوانات است. امام صادق (ع) فرمود: از حقوق حیوانات بر صاحبشان تأمین آب و غذاست. در اسلام نیز مفهوم خلافت انسان بر زمین نشان می‌دهد که انسان، امتیازات، مسئولیت‌ها و تعهدات خاصی نسبت به خلقت دارد. تعالیم اسلامی بیانگر این حقیقت است که اسلام سیستمی از ارزش‌ها را معرفی می‌کند که رعایت آن، سیر تکاملی عالم وجود و از جمله انسان را تضمین می‌کند. این نظام دربرگیرنده مباحث مربوط به محیط‌زیست از جمله نحوه استفاده از منابع، ارتباط انسان با طبیعت، و از همه مهم‌تر نحوه نگرش انسان به خویش و به عالم وجود و ارتباط بین آن‌ها بوده و نه تنها برای انسان بلکه برای تمام موجودات دیگر از جمله حیوانات و گیاهان و حتی جمادات نیز حقی قائل است.

مهم‌ترین هدف خلقت عبودیت خداوند است. برای نیل به این هدف تبیین رابطه بین انسان و محیط‌زیست ضرورت دارد زیرا انسان لحظه به لحظه در حال تعامل با محیط‌زیست خود است. مراحل اصلی این ارتباط از نظر اسلام عبارت‌اند: از کمال بخشی، شناخت طبیعت، و اصلاح و عمران زمین؛ بدین معنا که هدف از تماس با طبیعت و به‌کارگیری عناصر و مواد آن در اعمال و فعالیت‌ها باید بر کمال بخشی آن‌ها متمرکز باشد. این کمال بخشی بر شناخت اجزا و ارتباط آن‌ها استوار است و در نحوه اجرا باید اصلاح و عمران زمین را مد نظر قرار داد (امین‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۰۲).

برخی را گمان بر آن است که طرح مباحث حمایت و حفاظت از محیط‌زیست از دست‌آوردهای فرهنگ غرب است، غافل از آن که بی‌توجهی به منابع و ظرفیت‌های غنی فرهنگ اسلامی و بومی آنان را به این پندار واداشته است. علاوه بر ادله چهارگانه منبع فقه که در هر کدام به فراخور به بحث محیط‌زیست پرداخته شده است.

آثاری فراوانی نیز در این موضوع از دانشمندان اسلامی به جا مانده که مربوط به قرن‌های آغازین پیدایش مکتب تعالی بخش اسلام است. همانند کتاب «الابل» اثر ابوزید بن عبداله بن حرب بن همام کلایی (متوفای ۲۰۱) و کتاب «الشمس والقمر» و کتاب «خلق الفرس» اثر نصر بن شمیل بن خوشه تمیمی مازنی (متوفای ۲۰۴) اهل بصره و ساکن مرو. برای امتثال فرمان الهی در جهت آبادانی زمین، بشر موظف است توان خویش را به کار بسته تا دستور الهی (واستعمرگم فیها) تحقق یابد. بنابراین کسانی که توان آبادانی از راه کشاورزی، دامداری، صنعت، پیشه‌وری و دیگر مشاغل سودمند را دارند ولی تن به کار نمی‌دهند؛ خواه به جهت آنکه از توانمندی مالی برخوردارند و خود را از کار بی‌نیاز می‌دانند و یا به جهت تن‌پروری حاضر نیستند مواد خام موجود در طبیعت را استخراج کرده و آن را به جامعه بشری عرضه کنند، به دستور قرآن عمل نکرده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۳۰-۳۱).

یکی از مهم‌ترین مسائل مربوط به عصر کنونی رابطه مخدوش انسان با طبیعت، و به تبع آن تهدید تعادل زیست‌محیطی در سراسر جهان است. هر جامعه‌ای هنوز در پی آن است که با استفاده از فناوری، بحرانی که مسبب همان فناوری هست را برطرف کند. دیری نیست که جامعه بشری آغاز به پذیرفتن این واقعیت کرده، بحران‌هایی که محیط‌زیست را تهدید می‌کند، به دست انسان ایجاد شده است؛ انسانی که صرفاً موضوعی برای پژوهش‌های علمی و پیش‌بینی‌های استدلالی نیست بلکه موجودی است که با حواس خود دارای درک است و معمولاً متفکرانه و آگاهانه عمل می‌کند. بشر به آرامی درمی‌یابد که انتزاع علمی نمی‌تواند به تحقیق درباره علل روند روبه‌رشد تخریب محیط‌زیست کمک چندانی برساند، مگر اینکه با حرکت‌هایی همراه شود که متضمن درک و تجربه عملی یافته‌های علمی باشند. در تصویر شماره چهار می‌توان نمونه‌هایی از حضور پررنگ طبیعت در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی را مشاهده کرد. این مقوله می‌تواند گویای اهمیت طبیعت در ذهن نگارگران این دوره باشد.

تصویر ۴- نگاره سیاه و سفید در شکارگاه، شاهنامه شاه طهماسبی. مأخذ: موزه هنر متروپولین.

انسان‌ها در طول سالیان متمادی از طبیعت به‌عنوان ابزار و بستر توسعه استفاده کرده‌اند اما توسعه بی‌مهار و بدون آینده‌نگری در سال‌های اخیر آثار مخربی بر طبیعت وارد کرده است. انتخاب همان روش‌ها از سوی کشورهای عقب‌مانده صنعتی برای توسعه به‌خاطر پایین بودن کیفیت تکنولوژی بر میزان آلودگی افزوده شده است. روش‌های موجود توسعه تهدیدی در جهت تغییر کره زمین است.

امروزه از یک‌سو فاجعه زیست‌محیطی مانند تخریب جنگل‌ها، فرسایش خاک، پیشروی کویر، محدود شدن زمین‌های کشاورزی علاوه بر آنکه آرامش و امنیت را از زندگی انسان می‌رباید، موجودیت بشر را نیز تهدید می‌کند؛ به همین

دلیل در محافل علمی و سیاسی بحث زیست محیطی از جدی ترین موضوعات به شمار می آید (ولایی، ۱۳۸۴: ۱۲). از طرفی دیگر طبیعت و محیط زیست، موهبتی خداوندی است و ادامه حیات به آن وابسته است. زیرا محیط زیست محل زندگی و تأمین کننده اصلی ترین نیازهای انسان است (ادهمی، ۱۳۹۰: ۳۸).

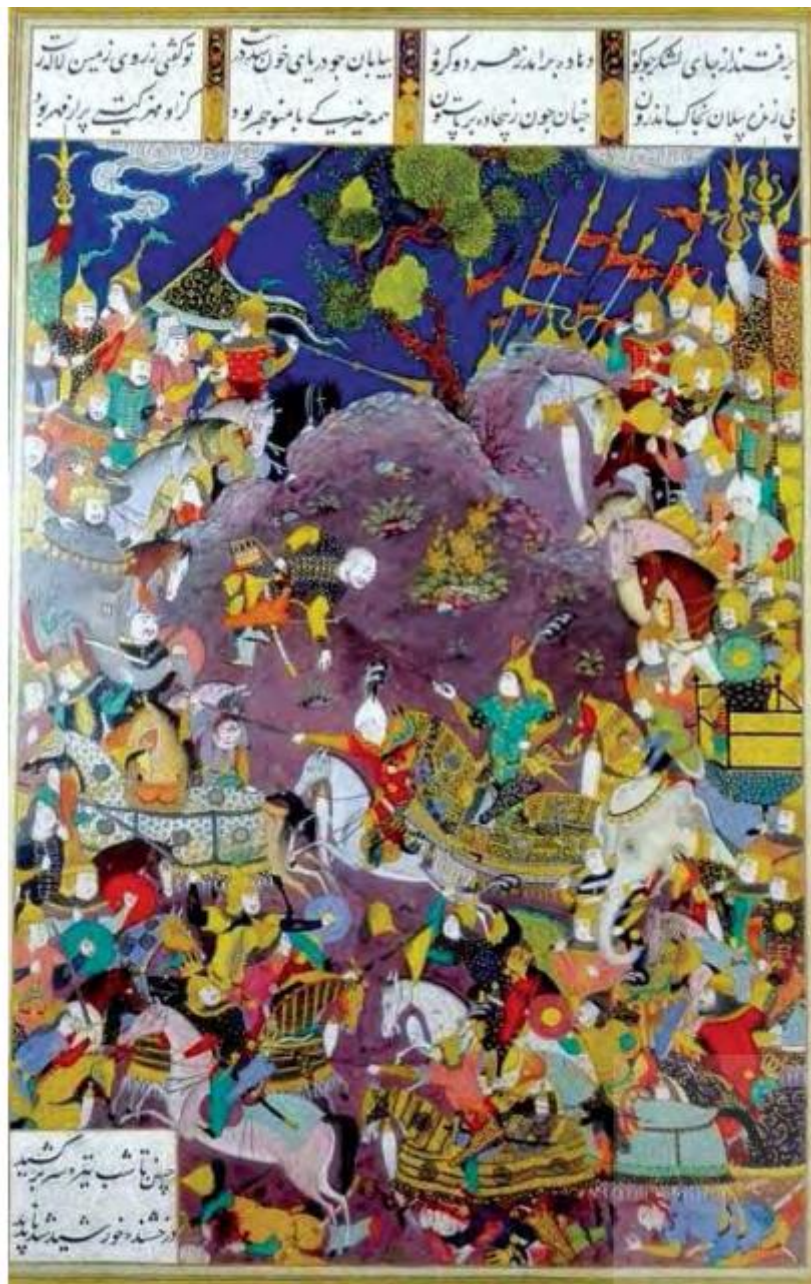
رفتار مسؤله زیست محیطی یکی از عناصر کلیدی در فرآیند توسعه پایدار محیط زیست در جوامع مدرن و در حال توسعه است. دولت ها و مردم باید به تلاش هایی برای حفاظت از محیط زیست در مقیاس های مختلف جهت کاهش تهدیدات و خطرات محیط زیستی مبذول دارند، زیرا استفاده مطلوب از محیط زیست می تواند ضامن ماندگاری باشد و عدم توجه به آن می تواند متضمن مسائلی باشد که مجموعه برنامه های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور را با مخاطره روبه رو سازد (Harvey ۱۹۹۵: ۲۰۲-۲۲۰).

تبلور فرهنگ زیست محیطی در جامعه این است که همه مردم جامعه در جمیع جهات محیط زیست را یک پدیده حیاتی و بارز بداند و هیچ گاه به عوامل تشکیل دهنده آن آسیبی نرساند. بنابراین، اسلام به عنوان یک مکتب جامع، و انسان ساز، توجه ویژه ای به محیط زیست داشته و انسان را خلیفه الهی می شناسد و او را مسلط بر طبیعت می داند. اما انسان که خلیفه الهی بر زمین است حق ندارد مرتکب تعدی و تفریط شود.

نگرش انسان به محیط زیست باید به عنوان امانت الهی باشد که ضمن بهره برداری از محیط زیست، در حفاظت از آن کوشا باشد تا این امانت الهی را به سلامت به نسل های آینده تحویل دهد.

رفتارهای نابهنجار در خصوص محیط زیست به علت ناآشنایی با محیط زیست و نداشتن درک درست از اوضاع زیست محیطی حاکم بر جامعه است. زیرا در برخی از موارد افراد فرهنگ استفاده از منابع طبیعی، امکانات زیست محیطی و فرهنگ زیستن همراه با همزیستی با محیط را نیاموخته اند یا آن را درونی نکرده اند (ادهمی، ۱۳۹۰: ۳۹).

تصویر ۵- نگارهٔ منوچهر تور بر سر نیزه بلند می‌کند. شاهنامه شاه طهماسبی. مأخذ: موزه هنر متروپولین

نتیجه‌گیری

محیط زیست از گذشته‌های دور در فرهنگ ایرانی از کرامت و ارزش والایی برخوردار بوده است. نمود این ارزش را می‌توان در آثار هنری و ادبی چون شاهنامه مشاهده کرد. امروزه در مسئله محیط‌زیست رفتارهای نابهنجاری زیادی وجود دارد. در ارتباط با محیط‌زیست می‌باشد، زیرا مردم فرهنگ استفاده از منابع طبیعی و امکانات زیست‌محیطی و فرهنگ زیستن همراه با هم‌زیستی با طبیعت را نیاموخته‌اند و یا به‌درستی آن را درونی نکرده‌اند در حقیقت، سرچشمه‌ تمامی مشکلات محیط‌زیستی از فعالیت‌های انسانی ناشی جهت استخراج بیش از حد منابع طبیعی نشأت می‌گیرد. جوامع انسانی پس از سال‌ها جدال با محیط‌زیست به این نتیجه رسیده‌اند که برای بقا و دستیابی به زندگی بهتر راهی جز آشتی با محیط‌زیست و تلاش برای حفظ آن پیش‌روی خود ندارد. مهم‌ترین مسئله‌ای که درباره ارتباط بین انسان و محیط‌زیست وجود دارد این است که چگونه می‌توان ضمن بهره‌برداری از محیط، در عین حال از محیط‌زیست محافظت کرد. زیرا، بحران‌های زیست‌محیطی کل نظام طبیعت را تهدید می‌کنند.

تخریب محیط از طریق افزایش مصرف انرژی در جهان، انقراض گونه‌ها و نابودی جنگل‌ها در حالی صورت می‌پذیرد که بحث کنونی بسیاری از کنوانسیون‌ها، مجامع و آژانس‌های بین‌المللی و ملی در سراسر دنیا در زمینه محیط‌زیست و پایداری است و بسیاری از موافقت‌نامه‌های جهانی و تهدات دولتی به ارائه استراتژی‌ها و راهکارهایی در حل مسائل محیطی اختصاص یافته‌اند. علاوه بر آن، نقش دین و فقه اسلامی در سیاست‌های محیطی و لزوم شناخت هر چه بیشتر آن در کنترل و حل بحران‌های زیست محیطی را مورد توجه قرار می‌دهد.

آموزه‌های فقه اسلامی در حق بر محیط‌زیست توان حق‌انگاری محیط‌زیست و تحقق یک مسؤلیت جمعی در قالب مسؤلیت حقوقی است. حفظ این امانت الهی نسل به نسل ادامه دارد، لذا محیط‌زیست حق دارد که از آن بهره‌برداری شود و حق دارد که از آن سوءاستفاده نشود؛ چراکه کل کائنات در خدمت انسان و برای انسان است. بنابراین، یکی از راهکارهای اجتناب از آسیب‌رساندن به محیط‌زیست و جلوگیری از تخریب آن، تغییر رفتار انسان‌ها به سمت و سوی ابعاد طبیعت‌گرایانه است. لازمه چنین هدفی وجود مسؤلیت‌های اخلاق زیست‌محیطی در تمامی اقشار یک جامعه است. اخلاق زیست‌محیطی رفتار ایده‌آل بشر نسبت به محیط‌زندگی اعم از محیط طبیعی، محیط اجتماعی و فرهنگی است.

منابع و مأخذ:**کتاب‌ها:**

- باهنر، محمدجواد. (۱۳۷۸). انسان و خودسازی، به نقل از: صادق اصغری لقمجانی؛ مبانی حفاظت از محیط‌زیست در اسلام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و سازمان حفاظت محیط زیست.
- بروجردی، آقاحسین. (۱۳۸۶). جامه احادیث شیعه، جلد ۲۳۹، تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. (۱۳۶۴). درآمدی بر حقوق اسلامی، ج ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ربانی، محمد. (۱۳۷۸). بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- سیدفاطمی، سیدقاری. (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر یکم، تهران: شهر دانش.
- عباسی، بیژن. (۱۳۹۰). حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین، تهران: نشر دادگستر.
- فتحی وارجگاه، کوروش و فرمیپنی فراهانی، محسن. (۱۳۸۲). دانش زیست‌محیطی زنان برای توسعه پایدار، تهران: انتشارات شهیدبهشتی.
- قاسمی، ناصر. (۱۳۸۴). حقوق کیفری محیط‌زیست، تهران: انتشارات جمال‌الحق.
- قوام، میرعظیم. (۱۳۷۵). حمایت کیفری از محیط زیست، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۱). مقدمه‌ی علم حقوق، تهران، شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۷۴). اصول کافی، ج ۵، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- کیانی سلمی، صدیقه. (۱۳۹۶). شناسایی عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط‌زیست (مطالعه موردی: شهروندان کاشان). فصلنامه آموزش و محیط زیست و توسعه پایدار.
- گروه صلح کرسی حقوق بشر. (۱۳۸۹). صلح و دموکراسی یونسکو، دانشگاه تهران: حقوق زیست‌محیطی بشر، نشر دادگستر.

مقالات:

- ادهمی، عبدالرضا و الهام اکبرزاده. (۱۳۹۰). بررسی عوامل فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط‌زیست شهر تهران (مطالعه موردی: مناطق ۱۸ و ۵ تهران)، مجله تخصصی جامعه‌شناسی، شماره ۱.

- اژدری، افسون. (۱۳۸۲). «توسعه فرهنگی و محیط‌زیست». فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط‌زیست، شماره ۳۹. امین‌زاده، بهناز. (۱۳۸۱). جهان‌بینی دینی و محیط زیست درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت، محیط‌شناسی، دوره ۲۸، شماره ۳۰.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). اسلام و محیط زیست، مجله اسراء، شماره ۲.
- رحمت‌الهی، ح و شیرزاد، امید. (۱۳۹۳). حق بر محیط‌زیست سالم در رویه قضایی دیوان عدالت اداری، دو فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی.
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین؛ شفیق فرد، حسن. (۱۳۹۵). «توسعه پایدار و حق بر محیط‌زیست سالم: چشم‌انداز نسل‌های آینده». فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست جهانی، دوره ۵، شماره ۱.
- زیاران، بزرگمهر. (۱۳۷۳). توسعه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، مسئولیت دولت‌ها و حل مسالمت‌آمیز اختلاف‌ها، مجله سیاست خارجی، شماره ۳.
- سلیمانی، ایران؛ راعی، مسعود، واعظی، سیدحسین. (۱۳۹۵). «مبانی حق بر محیط‌زیست در فقه امامیه». اخلاق زیستی. دوره ۶، شماره ۱۹.
- شکرپور، شهریار؛ ازهری، فریبا. (۱۴۰۰). «ماهیت چندمعنایی نشانه‌های تصویری در آثار نگارگری ایرانی (بررسی موردی چهار اثر از شاهنامه طماسبی موجود در موزه آقاخان». پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت. ش ۳، صص. ۵۶-۸۰.
- فیروزی، مهدی. (۱۳۸۸). «مبانی حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم در قرآن کریم»، رواق اندیشه، شماره ۴۲.
- قدیر، محسن. (۱۳۹۴). «حق بر محیط‌زیست از منظر حقوق بشر بین‌الملل و اسلام»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره ۲.